

Я.П. Гершкович

ПСЕВДОАРХЕОЛОГІЯ НА ПОСТРАДЯНСЬКИХ ПРОСТОРАХ: НЕУСВІДОМЛЕНА НЕБЕЗПЕКА

Розглядаються сучасні прояви псевдоархеології та традиційні засади її розвитку.

Ключові слова: псевдоархеологія, археологічні фальсифікати, історична міфотворчість.

Лженаука й псевдовчені непереборні, як таргани, та особливо активні напередодні й під час змін економічних, політичних, ідеологічних і, в цілому, світоглядних реалій. Не випадково по всьому пострадянському просторі їхнє поширення вже набуло рис справжньої агресії. Нині тут, втім, як уже давно по всьому світові, ширяє випущений із пляшки злий та підступний джин, який, змінюючи свої обличчя, завжди приносив і ще принесе чимало лиха — сон розуму породжує чудовиськ.

Чому джин опинився на волі?

Іншого й не варто було очікувати в умовах катастрофічного зниження престижу знань і відродження не тільки релігії, але й «триумфального шестя неоязичництва по просторах Єврозії» (Шнирельман 2001, с. 130). Зник зовнішній, бюрократичний, регулятор у вигляді державної цензури, і цим скористалися й деякі вчені з дуже низьким порогом особистої моральної відповідальності. Ці «недоброякісні кар'єристи» (Волькенштейн 1975), граючи на наївній вірі людей у простоту здійснення відкриттів, не без особистого зиску налаштувалися на стрімкий ефект і піар через вигадані сенсації, прагнучи стати інтелектуальною та духовною елітою народу, а подекуди — й всього людства.

Найбільше впавав престиж гуманітарних наук, раніше, в СРСР, висунених на передній край ідеологічної боротьби. Поразка в ній призвела до повалення колишніх соціологічних та історичних міфів. Їм на зміну мали прийти нові (Осипов 1998; Кэмпбелл 2002, с. 17), але в нинішньому «третинному» вигляді вони пере-

дають не просто уявлення про світ і походження всього сущого, а ставляться на службу політичним інтересам (Rassamakin 2002, s. 276). Рациональне осмислення історичної послідовності, без міфології й неминуче породжуваного нею націоналістичного містицизму (Попович 1998), відсунене на задній план. Цілком слушно все, що відбувається, назване «епідемією політизованих інтерпретацій далекого минулого» (Gadjiev, Kohl, Magomedov 2007, p. 119).

«Деміфологізація» відбулася швидко, але процес становлення нової міфології й створення нових систем ідеалів і цінностей триває та може виявитися нескінченним. Утворився провал, який почав стрімко заповнюватися спекуляціями на історичні теми. Саме тут археологічні джерела виявилися дуже затребувані й, воістину, стали цінуватися на вагу золота як матеріальні докази нових теорій, зокрема етно- і геополітичних. З'явилися різного роду меценати, суспільні й приватні фонди, партії, що матеріально заохочують дослідників, але найчастіше за умов підтвердження бажаних їм висновків. Протистояти змогли не всі (Гершкович 2005, с. 95—96), і в нових державах знайшлися археологи, а частіше — аматори, письменники, поети, політики, журналісти й інші шанувальники «метаісторичного жанру» (Шнирельман 2004) або жанру «фолк-історії», готові підтверджувати будь-що близьке серцю їхнім патронам. Загалом, як завжди, пропозиція була породжена попитом і чималим.

Археологи колишнього СРСР до навали псевдоархеології явно не готувалися, наївно розраховуючи якимось містичним чином уникнути її розвитку. Та ніяких шансів на це не було хоча б через те, що виникла вона тут, особливо її етноцентристський напрям, не на

© Я.П. ГЕРШКОВИЧ, 2011

порожньому місці. Навіть зараз, перед лицем вже наочного факту, частіше звертають увагу лише на найяскравіші приклади «відкриттів» або критикують окремих, хай навіть найтипівіших, їхніх авторів (Залізник 2002; Кореняко, Кузьминых 2007, с. 174—175; Отрошенко 2007). Це важливо та потрібно, але недостатньо, оскільки одна з дуже підступних рис псевдоархеології полягає в прозорості її кордонів, через що в ній діють не тільки шарлатани, в її тенета можуть вільно чи мимоволі потрапити, на перший погляд, цілком імпозантні вчені з певним досвідом і науковими здобутками¹. Головне — і про це не слід забувати, що псевдоархеологія, як і лженаука загалом, об'єктивно являє собою особливе глобальне соціальне явище, формування й функціонування якого має підлягати аналізу. Але поки, на жаль, проблему здебільше ігнорують або сором'язливо замовчують. Це обумовлене низкою обставин. У першу чергу, серед них слід назвати нерозробленість або неприйняття норм професійної етики (Кореняко 2004, с. 28; Михайленко 2009, с. 102—103). Очевидна також деяка зневага загальноархеологічною історіографією та незнання історії світової археології, чого в цьому випадку жодним чином не можуть замінити традиційна історіографія по окремих культурах, культурно-історичних спільнотях, періодах і, тим паче, інформаційні огляди результатів розкопок.

Колишні й нинішні пришестья джина

Витоки псевдоархеології сягають тих далеких часів, коли існувало уявлення про прадавні горщики, що виростають із землі (Raczkowski 1996, р. 190), коли для історичних реконструкцій використовували біблійні та міфологічні сюжети. Згадаймо, що в 16 ст. Горопій Бекан, фламандський філософ і філолог, доводив, що рай Священного Писання був у Голландії, а найдавнішою (кімеричною) була мова белгів та германців. Трохи пізніше, у 17 ст., французький чернець Войцех Демболенський

¹ У Росії так сталося, приміром, з відомим археологом Г.Б. Здановичем (Кореняко, Кузьминых 2007, с. 175), а в Україні — з М.Ю. Відейком, одним з найактивніших дослідників трипільської культури. Останній часто, залежно від складу аудиторії або потенційних читачів (Отрошенко 2009, с. 77), змінює принципи визначення («поселення» на «міста», «культуру» на «цивілізацію» і навпаки), а нещодавно необачно (а втім, може, свідомо?) став одним із пропагандистів «луганських чудес», про що далі (Відейко 2005, с. 89, 91—94 та ін.; 2008, с. 68—69).

писав, що найдавніше в Європі — Королівство Польське, отже поляки — скіфи і можуть претендувати на спадщину синів Ноя, а заодно — й на світову. Цілком зрозуміло, що багато сучасних побудов у галузі етногенезу, які прикриваються патріотичною риторикою, різьчє суголосні таким судженням майже чотирьохсотрічної давнини. Усі без винятку маргінальні суспільні рухи й політичні радикали 19—20 ст., а зараз і нові, за висловом Є.М. Черниха, «маленькі фашисти» (Chernykh 1995, р. 147), використовували історію в боротьбі за владу та вплив усередині й поза своїми державами. Часто засліплені ідеями вдовоаної історичної та/або расової переваги, вони не звертають увагу на те, що отримують продукцію «другої свіжості». Так сталося в Україні, де особливо спритні міфотворці зуміли отримати фінансову й моральну підтримку одночасно в середовищі і українських, і російських ультра-націоналістів (Залізник 2002, с. 94—96; Отрошенко 2007, с. 15).

Будемо об'єктивними — значна частина лжесенсацій народилась у нас: поселення-гіганти трипільської культури оголошені містами або протомістами (Відейко 2008, с. 21—22, 27), звичайні кургани — обсерваторіями, а природні кам'яні утворення з наскельними зображеннями або навіть без таких — прадавніми святилищами, архівами, бібліотеками або рукотворними мегалітичними спорудами (Кифишин 2001, с. 61, 558—562; Шилов 2002, с. 18—19, 64, 153 та ін.; Клочко 2007), що перевершують своєю давниною, монументальністю й досконалістю будівельної техніки Стоунхендж, Трою, єгипетські піраміди. З іншого боку, до цього безглуздя додається значна частка зазіхань неоязичників, і це призводить до появи справжньої гримучої суміші, що з часом здатна зруйнувати спокій будь-якого суспільства.

У 70-ті рр. минулого століття в Україні мало хто знав, а з тих, хто знав, ніхто не побачив небезпеки в тому, що суто археологічна трипільська проблематика потрапила до поля зору автора українського неоязичництва, Рідної Української Народної Віри, Льва Силенка, який виводив із трипільської культури шумерів, прадавніх українців, кімерійців і інших «оріан». Згодом, на початку 90-х рр., археологічні пам'ятки на зразок Кам'яної Могили в Приазов'ї стали центрами медитацій, місцем масового паломництва різного роду екстрасенсів та чаклунів. Щось подібне відбувалося також з пам'ятками поза межами України — з Аркаїмом на Південному Уралі, менгірами Ха-

касії, дольменами Північного Кавказу. В усіх випадках впадає в очі копіювання того, що раніше вже було з іншими відомими археологічними пам'ятками Нового й Старого світу. Наприклад, Стоунхендж у Великобританії давно шанується місцевими неоязичниками, які вважають себе нащадками друїдів (Chippindale et al. 1990). Всюди це, на жаль, часто відбувається не без мовчазної згоди археологів, які забули про безпосередній вплив неоязичництва й окультизму на формування нацистської символіки (рун, свастики), засади расової політики Третього Рейху й, насамкінець, відому людожерську практику.

Незалежно від того, чи знають своїх попередників творці й шанувальники Арати й Оріани, «найдавнішого у світі слов'янського міста-обсерваторії» або просто «великої обсерваторії давнини» Аркаїму, тюркського походження християнства й тюркської основи шумерської мови і т. д., всі вони, як і раніше, в 16—17 ст., доводять зв'язки своїх народів з біблійними або добіблійними; боротьба за первородство, давність і винятковість не має кінця, а слово «цивілізація» поступово застосовують до всіх яскравих археологічних культур, в Україні — звичайно, до трипільської, що потрапила у сферу уваги прихильників, за Л.Л. Залізняка, «романтико-фантастичної трипільської версії походження українців» (Залізник 2005, с. 98). Однак останнє визначення не повне. Не слід забувати, що та ж нацистська археологія мала два корені: один — в доісторичній антропології, яка дуже швидко опинилася під впливом расової ідеології, другий — у націонал-романтизмі (так зв. «патріотичному антикварізм»), який розвився із німецької філології та поступово перейшов від писемних джерел до археологічних.

Нині об'єктивно на всьому просторі колишнього СРСР склалася ситуація, вочевидь близька до Німеччини кінця 19 ст., коли після її об'єднання мало місце безпрецедентне зростання популярної та псевдонаукової літератури (Wiwjogga 1996, р. 170), вже тоді нерідко антисемітської та водночас неоязичницької, антихристиянської спрямованості (Шнирельман 2001, с. 139; Отрошенко 2007, с. 16—18). Згодом зусиллями професора Г. Коссіні археологія була визнана винятковою національною дисципліною, і хоча сам професор лише кілька років не дожив до «світлого нацистського майбутнього», він стояв біля витоків пропагандистської археології нацистської Німеччини. Під час обговорення Версальського мир-

ного договору 1919 року саме він указував, що Польща не може отримати вихід до моря, оскільки ці території належали германцям від залізного віку.

Використання археологічних даних на догоду поточній політиці продовжилося і після Другої світової війни. Коли польські археологи боролися з висновками Г. Коссіні, вони стверджували, що насправді спірні землі належали полякам ще від бронзового віку. В 40-і рр. свій «внесок» у боротьбу проти германського «етногенетичного розширення» зробили й радянські археологи, доводячи відсталість ранньогерманських племен і їхній негативний вплив на сусідні народи (Shnirelman 1995, р. 132; Chernykh 1995). Як на мене, весь цей дискурс мав явні риси псевдонауковості, оскільки проблема етнічної інтерпретації археологічних культур первісності ніколи остаточно не була та навряд чи коли-небудь буде розв'язана, особливо в частині їхнього співвіднесення з сучасними народами (Толочко 2005, с. 7—10). Утім, традиція простих вирішень етногенетичних і навіть геополітичних проблем² не вмерла, і це доводиться для Південно-Східної Азії, Близького Сходу (Silberman 1989), континентальної Європи й знову ж минулого Радянського Союзу (Jones 1997, р. 3—11; Gadjev, Kohl, Magomedov 2007). Усі сучасні етноцентричні та етнополітичні міфи спрямовані до минулого й майбутнього, але повністю ігнорують сьогодення (Шнирельман 2000, с. 15), а це рано чи пізно може обернутися регіональними й міжрегіональними конфліктами та війнами (Chernykh 1995, р. 142; Kohl, Tsetskhladze 1995, р. 149—150).

Чим джин живиться?

Завжди і скрізь в основі псевдоархеології лежить украй спрощене розуміння давніх культурно-історичних процесів і переконання, що археологічні дані легко «читати» і використовувати для реконструкцій. Нерідко поліваріантність тлумачення археологічних джерел надає широких можливостей для висунування найфантастичніших і найнеймовірніших «гіпотез» і «теорій». До сфери інтересів їхніх творців давно потрапили всі континенти, включно з Антарктидою, де ідеологи Третього Рейху шукали, як і на Тибеті, сліди Атлантиди.

² У Румунії за часів Н. Чаушеску згідно з «новою історичною концепцією» доводилися «історичні права» на всю територію, якою буцімто більше 2 тис. років тому володів цар Бурбеста.

Подекуди псевдоархеологія має ознаки наукової школи. На відміну від справжньої, що має керівника і до якої входять переважно професіонали (Рапацевич 2005), у лженауковій єдиного згуртованого колективу немає. У її складі більше аматорів і просто дилетантів, відсутній лідер з якоюсь новою, унікальною і продуктивною дослідницькою програмою. Консолідація такої школи відбувається стихійно та незалежно від того, усвідомлено це її прихильниками чи ні; розвиток іде не по спіралі зі зростанням рівня знань, а по колу, коли використовувані факти можуть бути різними, але основні висновки в тому або іншому вигляді повторюються. Звідси — часті конфлікти всередині школи через ту просту причину, що поділити порівну шумерську або арійську спадщину неможливо³. На кожний праросійський Аркаїм знаходиться своя трипільська праукраїнська Арата.

Потужним системотворчим чинником псевдоархеологічної школи є прагнення вирішувати винятково глобальні культурологічні й історичні проблеми, снобістськи ігноруючи логіку наукової процедури, напрацьовані методи й рутинну обробку рядового археологічного матеріалу: мовляв, не царська це справа. Як і в природознавстві, в археології ступінь псевдонауковості може визначатися «*добутком двох співмножників: ступенем неуцтва й рівня претензій*» (Волькенштейн 1975).

Кожна лженаука позиціонує себе від так зв. «офіційної науки», де злісні, безталанні, заангажовані конкуренти не в змозі досягти «дійсне» знання та велич його творців. В археології першим тривожним симптомом, першим кроком по вивільненню джина, є безпідставне проголошення окремих археологічних пам'яток як таких, що мають світове або, в скромнішому варіанті, європейське значення. Трохи пізніше проявляється патологічне прагнення до писанини (Блейхер, Крук 1995), і в найгострішій та запущеній формі це призводить до створення грандіозних за задумом і еkleктичних за суттю теорій, приміром, «*нової теорії історії*» Ю.О. Шилова, яка начебто «*знімає протиріччя між наукою-релігією-політикою, є альтернативою щодо марксистського 'історичного матеріалізму'*» (Шилов 2007). Нарешті Карл Маркс

³ В багатотрагедальній Чечні у 90-ті рр. XX ст. була названа дивна за різновидом добірка славетних предків, якими виступали шумери, етруски, хурити, урарти, а також єгиптяни; дещо скромніший такий перелік для лезгинів — шумери, хурити й урарти (Gadjiev, Kohl, Magomedov 2007, p. 133—135).

знайшов гідного опонента, а вдячні шанувальники нового вчення вже почали споруджувати пам'ятники живому класику⁴.

Як і звичайна наукова школа, псевдоархеологічна характеризується такою рисою як саморозвиток і можливість розгортання, оскільки археологічні джерела дуже різноманітні, а їхня кількість постійно зростає. Але її методика недалеко відійшла від «аматорської лінгвістики» (Зализняк 2010), «*нової хронології*» А.Т. Фоменка й Г.В. Носовського (Голубцова, Смирин 1982) і «забороненої археології» М. Кремо (Cremona, Thompson 1996) тощо.

Хай комусь це видається перебільшеним, але закони жанру суворі, тож знову і знову слід пам'ятати, що в націонал-соціалістичній Німеччині шлях від насильства над археологічними джерелами до насильства над народами виявився напрочуд прямим. Там ще задовго до приходу до влади нацистів, наприкінці 19 ст., велися пошуки германського довгологого антропологічного типу, що відрізняється від інших «патологічних типів». Для доказу існування такого суто німецького типу лікар, який допомагав антропологові в масових обмірах, просто записував вищі показники висоти й довжини черепів досліджуваних (Wiwjogga 1996, p. 169). Не дуже довгим виявився й шлях від «чуттєвого сприйняття» (Рассамакін 1992, с. 126) причорноморських курганів до нової теорії історії «Спасителя людства» — Ю.О. Шилова, який уже всіх поділив за відомим принципом «Кожному — своє» (Зализняк 2002, с. 96; 2005, с. 98).

Знаряддя джина

Підробка, домисел, фантазії — постійні супутники псевдоархеології, тобто знаряддя джина. Крім реальних археологічних джерел, її прихильники не гребують використовувати недостовірні або ними ж створені містифіковані дані. Нещодавно журнал «Archaeology» Американського археологічного інституту опублікував добірку найвідоміших містифікованих артефактів⁵. Вона дуже повчальна, тож зупинимося на ній докладніше.

Ідол смерті Фоссета (з'явився в 20-і рр. минулого століття) слугував для свого власника, полковника Персі Фоссета, доказом відвідування

⁴ Такий пам'ятник встановлений у м. Комсомольськ Полтавської обл. буцімто за ініціативою Польського історичного товариства.

⁵ Доступна електронна версія цього часопису — <http://www.archaeology.org/online/features/hoaxes/>

Америку єгиптянами, фінікійцями й кельтами задовго до Колумба. В медитації з ідолом Фоссету ввижалася Атлантида. Вразливий полковник відправився на її пошуки в Південну Америку, де й загинув разом зі своїми супутниками.

Підробки Берінгера (початок 18 ст.) — камені, підкинуті професорові Йохану Берінгеру чи то його колегами, чи то студентами. На них були вирізані зображення різноманітних комах і написи, зокрема прізвище самого професора. Фальшивку викрили, але навіть після цього Берінгер, який поспіхом опублікував «знахідки», стверджував, що їх підкинув Бог, аби випробувати віру людей у Старий Завіт.

Тіара Сайтоферна (1895 р.) з Лувра й *статуї етрусських воїнів* з музею Метрополітен (1933 р.) — приклад несумлінної та поверхової експертизи, проведеної музейними співробітниками для виробів без родоводу, тобто сумнівного походження. Творці цих підробок стали відомі, але обом, одеському ювелірові Ізраїлеві Рухомовському й італійському скульпторові Альфредо Фіорованті, довелося доводити(!) своє авторство.

Валам Олум — буцімто епос індіанських племен ленапе—делаварів. Переклади опубліковані в 1836 р. Костянтином Самуелем Рафінеском, відомим ученим того часу. Припускають, що Рафінеск за допомогою цієї фальшивки розраховував на отримання премії Королівського інституту Франції. Остаточне викриття відбулося лише в 1990-х рр. Кумедно, але самі ленапе, які нічого про Валам Олум до 19 ст. не знали, пізніше увірували в нього як у високий зразок своєї культури.

Саркофаг Геркулеса з Таррагони в Іспанії (1850 р.). На одній із вцілілих стінок зображений Геракл при створенні Гібралтарської протоки, знаки зодіака й процесія переселенців і тварин з Єгипту. У давність і оригінальність зображення повірили ті, хто бажав мати докази першості (знову першості!) іберійської цивілізації (знову цивілізації!) у Європі.

Калавераський череп (1866 р.), знайдений у шахті в Каліфорнії. Залягання в допліоценовому золотоносному шарі підтвердив геолог, але пізніше знайшлися ті, хто зізнався й довів, що це підкинутий ними череп індіанця. Та попри це зізнання, а пізніше й датування черепа радіовуглецевим методом Х ст., він дотепер лишається одним з доказів для антиеволюціоністів, представників «забороненої археології».

Пренестійська фібула (1886 р.) довгий час вважалася найдавнішим, кінця VII ст. до н. е., виробом з латинським написом, поки не до-

вели, що це підробка, результат змови колекціонера й професійного археолога, Вольфганга Хельбіга, який пішов на це з кар'єристських міркувань. На заперечення опонентів Хельбіг відповідав, що відсутність даних про місце й обставини знахідки нічого не значить.

Творці й пропагандисти всіх цих підробок (і багатьох інших) виходили або з міркувань особистого зиску, престижу й кар'єри, або були фанатиками своїх уявлень і переконань. Те само рухає й представники сучасної псевдоархеології, які використовують — і раніше, і зараз — напрочуд близькі види фальсифікатів. Очевидні паралелі можна провести між Валам Олум і Велесовою книгою. А ще до них можна додати так зв. фризські хроніки, Ура — Лінда, містифікацію 19 ст., подану нацистськими ідеологами як твір кінця III тис. до н. е. (Кондратьєв 2006). Найактивнішим пропагандистом хронік був професор Герман Вірт — один з перших керівників нацистської окультної організації *Deutsches Ahnenerbe*. Він знайшов у них підтвердження своєї теорії про полярне, арктичне, походження людства. Нещодавно в Дагестані з'явилася так зв. «Албанська книга», покликана переглянути прадавню історію всього Кавказу й Закавказзя, а у татарбулгаристів — звід літописів «Історія Джагфара». Можна думати, продовження обов'язково буде.

В історії всіх цих підробок є позитивний урок: усі вони — одні раніше, інші пізніше — все ж були викриті. Те ж відбулося зовсім недавно з «кришталевиими черепами» «прадавніх мезоамериканських культур»⁶, куросом з музею Гетті, частиною виробів колекції Платар (Трейстер 2005, с. 105—106).

У псевдоархеології подекуди використовуються не тільки окремі підроблені предмети, але й монументальні комплекси. В 20 ст. останні ввійшли до двох близьких, але різних за своєю суттю напрямів містифікацій.

Перший напрям — пародійна археологія (Клейн 2010), яка передбачає спорудження симулякрів, імітацій, з метою залучення туристів (приміром, Палац правителя Бопутатсвани в ПАР). Тут сучасне походження об'єктів не приховується, і доти, доки цього будуть дотримуватися, такий напрям буде лишатися цілком невинним, а для популяризації археології навіть корисним.

Другий напрям — проголошення як прадавніх культурових об'єктів величних природних

⁶ У 1943 р. в Бразилії під час спроби пограбувати місцевий музей були затримані агенти Аненербе. Їх доправили до Південної Америки для того, аби поціпити кришталеві черепа.

утворень. Хоча тут викриття, здавалося б, задалегідь неминучі, час від часу повідомлення про відкриття грандіозних мегалітичних святилищ і храмів збуджують розум та уяву готої до сенсації публіки. Саме в межах цього напряму в націонал-соціалістичній Німеччині, знову не без участі професора Германа Вірта, виділяли кошти на вивчення природного скельного утворення Екстернштайн у Вестфалії (Mundhenk 1980, Abb. 1; 2). Його оголосили дохристиянським культовим місцем, святилищем прадавніх германців, де, за переказом, був розіп'ятий, а потім відродився давньогерманський бог Одін (Вотан) (Wiedemann 2007, S. 195). Інтерес до Екстернштайна зберігся донині, і місце його розташування, оголошене магічним, притягує до себе прихильників езотеричних знань і ... знову й знову неоязичників (Halle 2009, S. 193—196).

До речі, міфотворчість та уявні археологічні пам'ятки часто доповнюють одне одне. Поряд із Екстернштайном на окраїні Тевтобурзького (Тевтонського) лісу, ще в 1885 р., після об'єднання Німеччини, коли створювалися затребувані новою історичною й політичною ситуацією пангерманські міфи, спорудили монумент на честь Армінія, перейменованого у 18—19 ст. на німецький манер на Германа. Вважається, що він урятував Німеччину від римського завоювання у 9 р. На піднятому вгору мечі вигравірувані слова: «Німецька єдність — моя сила. Моя сила — міць Німеччини» (Wiwiogra 1996, р. 164). Однак перемога, що прославила Армінія, тлумачиться дуже по-різному, а Німеччини в сучасному розумінні в I ст. просто не було.

В історії світової археології Екстернштайн не єдиний. У 1960—70-х рр. системи кам'яних блоків, що нагадують опори колон, стіни й дороги, були знайдені в Тасманії та на Карибах поблизу берегів Биміні й Андроса, нещодавно активно обговорювалося відкриття «пірамід» і «сфінксів» на Марсі (Feder 2008, р. 220—223, fig. 7.12; 242—248). У 2005 р. боснійсько-американський підрядник Семір Османачич оголосив себе незалежним дослідником пірамід Латинської Америки та заявив про відкриття ним у Вісоко біля Сараєва, у Боснії, рукотворної піраміди Сонця заввишки 220 м, а поряд із нею — пірамід Місяця й Землі віком близько 12 тис. років. Це повідомлення облетіло весь світ, незабаром розпочалися розкопки, найшлися спонсори, через ЗМІ залучено багато волонтерів, фінансову підтримку надала місцева влада. Реакція ж фахівців була однозначно негативна: журналістів звинуватили у безвідпові-

дальності, а автора сенсації — в елементарній безграмотності й авантюризмі. В Інтернеті з'явився протест громадськості з клопотанням закрити проєкт Османачича⁷. Колишній голова Європейської асоціації археологів, відомий англійський археолог професор Ентоні Хардінг, відвідавши «піраміди», заявив, що стан охорони культурної спадщини в Боснії після війни вкрай незадовільний, на охорону реальних пам'яток немає достатньо ні сил, ні засобів, тож витрата грошей на підтвердження абсурдних теорій (а серед них і твердження про найдавнішу у світі цивілізацію!) просто неприпустима.

Фактично одночасно з Боснією вже знайомий нам джин заніс вірус пірамідофільії до України. Вже кілька років у засобах масової інформації поширюються чутки про дивні нові археологічні відкриття на Луганщині — Мергелеву гряди під м. Алчевськ (Клочко, Парамонов 2006; Клочко, 2007) та Краснодарський мур біля м. Краснодар (Василенко, Ветров, Маничев 2010). Не тільки журналісти й місцеві чиновники, але й доволі відомі археологи почали представляти ці об'єкти як рукотворні пам'ятки, звичайно світового значення, що заслуговують на залучення до списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО. Як і слід було очікувати, оголошено про відкриття «найдавнішого в Східній Європі святилища солярного культу», в Інституті пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури й туризму України складений план «комплексної археологічної пам'ятки — Мергелева гряда», де представлені, разом з курганами, грандіозні кам'яні стіни, дороги й платформи⁸. Водночас думки і археологів, і геологів (Гершкович, Санжаров 2007, с. 86; Удовиченко, Бритюк 2008, с. 66—67) щодо природного походження Мергелевої гряди, де є лише декілька цілком звичних для цієї місцевості курганів, вперто не враховуються, а пропозиція здійснити незалежну геологічну експертизу ігнорується через страх одержати небажаний результат. Усе, що відбувається навколо «луганських сенсацій», цілком укладається у відомий вислів академіка П.Л. Капіци про те, що вчений може помилятися, але псевдовчений наполягає на своїх помилках.

Вирок і прогноз

Підсумовуючи, ще раз відзначимо широкий міжнародний характер псевдоархеології. Вона має свою передісторію та розвивається за пев-

⁷ <http://peticija.white.prohosting.com/eng.htm>

⁸ <http://www.heritage.com.ua/institut/dijalnist/index.php?id=59> <http://www.spadshina.com.ua/index.php?sID=3&itemID=85>

ними законами. Межа між наукою та псевдонаукою порушена там, де відбулася підміна реальних археологічних джерел вигаданими або наполовину вигаданими, де віз історичного висновку поставлений попереду коня неупередженого спокійного вивчення речей, об'єктів і культур.

Відповідь на запитання, що робити в таких умовах, давно, ще в радянські часи, і, гадаю вичерпно, дав член-кореспондент АН СРСР М.В. Волькенштейн: «У нормальних умовах шкідливість лженауки обмежена, оскільки суспільної підтримки вона не має. Проте боротися із лженаукою необхідно, через те що її існування позначається на науці й освіті, шкодить науково-технічному прогресу. Ця боротьба — громадянський обов'язок вченого. Звичайно, вовтузитися із лженаукою — заняття неприємне, витрата часу, що не приносить безпосередньої

користі. Але нічого не вдієш. Кожна людина, зокрема й псевдовчений, має право на те, щоб його вислухали фахівці й перевірили його твердження. На жаль, псевдовчений не слухає критики. Тож доводиться прямо й відверто висловлювати свою думку про його відкриття в редколегії наукового журналу або на засіданні вченої ради» (Волькенштейн 1975).

І, нарешті, невтішне, але таке, що мусить мобілізувати всіх професіоналів, пророцтво. На жаль, доки буде існувати археологія, доти буде існувати і її потворне відображення. Повернення злого джина в пляшку залежить від наших моральних принципів, уміння й бажання бачити межі між наукою й псевдонаукою, вченими й шарлатанами. Або ми будемо протистояти їм і тому мракобіссу, яке вони породжують, або вони — нам і реальному знанню. Третього не дано.

Блейхер В.М., Крук И.В. Толковый словарь психиатрических терминов. — Воронеж, 1995.

Василенко А.И., Ветров В.С., Маничев В.И. О характере происхождения каменных объектов на окраине Краснодона // Проблемы охраны и изучения памятников археологии степной зоны Восточной Европы. — Луганск, 2010. — С. 241—264.

Відейко М.Ю. Тема трипільської культури у сучасному «праісторичному» міфотворенні // Археологія. — 2005. — № 2. — С. 89—103.

Відейко М. Україна: від Трипілля до антив. — К., 2008.

Волькенштейн М.В. Трактат о лженауке // Химия и жизнь. — 1975. — № 10.

Гершкович Я.П. Хранителі нелегальних старожитностей в Україні // Археологія. — 2005. — № 3. — С. 91—97.

Гершкович Я.П., Санжаров С.М. Мергелева гряда — нова археологічна сенсація? // Археологія. — 2007. — № 4. — С. 84—86.

Голубцова Е.С., Смирин В.М. О попытке применения «новых методик статистического анализа» к материалу древней истории // ВДИ. — 1982. — № 1. — С. 176—179.

Зализняк А.А. Из заметок о любительской лингвистике. — М., 2010.

Зализняк Л.Л. Новітні міфи в індоєвропейстиці Східної Європи // Археологія. — 2002. — № 4. — С. 88—97.

Зализняк Л.Л. Походження українців у лещатах імперських міфів // Магістеріум. Археологічні студії. — 2005. — 20. — С. 94—100.

Кэмпбелл Дж. Мифы, в которых нам жить / Пер. с англ. К. Семенова. — К., 2002.

Кифишин А.Г. Древнее святилище Каменная Могила. Опыт дешифровки протошумерского архива XII—III тыс. до н. э. — К., 2001. — Т. 1.

Клейн Л. Симулякры // Троицкий вариант. — 20 июля 2010 г. — 14 (58). — С. 11.

Клочко В.И. «Мергелева гряда» // Искусство и религия древних обществ. — Луганск. — 2007. — С. 118—121.

Клочко В., Парамонов В. Мергелева гряда // Памятники Украины: история и культура. Научная газета. — 2006. — № 4. — С. 144.

Кондратьев А.В. Ведьмы, ритуалисты и мифологи в религиоведении Третьего рейха // Религиоведение. — 2006. — № 4. — С. 3—20.

Кореняко В.А. Этические проблемы и кризисные явления в археологии // Проблемы первобытной археологии Евразии (к 75-летию А.А. Формозова). — М., 2004. — С. 36—47.

Кореняко В.А., Кузьминых С.В. Наука и паранаука в современной отечественной археологии (по следам обсуждения «проблемы Аркаима») // РА. — 2007. — № 2. — С. 173—177.

Михайленко Є.М. Проблема професійної етики у світовій та українській археології // Археологія. — 2009. — № 1. — С. 102—108.

Осипов Г.В. Мифы уходящего времени // Социологические исследования. — 1998. — 6. — С. 3—14.

Отрощенко В.В. Деякі нюанси арійського міфу // Магістеріум. Археологічні студії. — 2007. — 27. — С. 15—19.

- Отрощенко В.В.* Щодо користі цивілізаційної риторики // Ранньоземлеробські культури Буго-Дністровського межиріччя: проблеми походження. Мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф. — Умань, 2009. — С. 76—82.
- Попович М.* Мифология и реальность украинского Возрождения // Дружба народов. — 1998. — № 5.
- Рапацевич Е.С.* Педагогика // Большая современная энциклопедия. — Минск, 2005. — С. 667—668.
- Рассамакин Ю.Я.* До проблеми вивчення курганних споруд // Археологія. — 1992. — № 4. — С. 121—137.
- Толочко П.П.* Теоретичні проблеми вивчення давньої історії України // Археологія. — 2005. — № 2. — С. 3—11.
- Трейстер М.* Рец.: Є.І. Архипова, М.Ю. Відейко, В.І. Клочко, М.Є. Левада, О.В. Симоненко, Р.В. Стоянов. Платар. Колекція старожитностей родин Платонових і Тарут. Каталог. — К., 2004. — 256 с.; Явтушенко І.Г. (ред.). Шедеври Платар. Колекція старожитностей. Фотоальбом. — К., 2004. — 159 с. // Археологія. — 2005. — № 2. — С. 103—107.
- Удовиченко М.І., Бритюк О.О.* Геолого-археологічні особливості Мергелевої гряди // Археологія. — 2008. — № 2. — С. 65—68.
- Шилов Ю.О.* Джерела витоків української етнокультури XIX тис. до н. е. — II тис. н. е. — К., 2002.
- Шилов Ю.О.* Давня історія України в контексті світової цивілізації. — К., 2007.
- Шнирельман В.* Ценность прошлого: этноцентрические исторические мифы, идентичность и этнополитика // Реальность исторических мифов. — М., 2000. — Аналит. серия. — Вып. 3.
- Шнирельман В.А.* Назад к язычеству? Триумфальное шествие неоязычества по просторам Евразии // Неоязычество на просторах Евразии. — М., 2001. — С. 130—169.
- Шнирельман В.* Мифы современного расизма в РФ // МБПЧ (Московское бюро по правам человека. Доклад от 24 марта 2004 года (antirasizm.ru/doc/publ_028.doc?ff64eda6be7c8c0a513b4f753d39ad99...)).
- Chernykh E.N.* Postscript: Russian archaeology after the collapse of the USSR — infrastructural crisis and the resurgence of old and new nationalisms // Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology (ed. Ph. Kohl, C. Fawcett). — Cambridge, 1995. — P. 139—148.
- Chippindale Ch. et al.* Who owns Stonehenge. — London, 1990.
- Cremona M.A., Thompson R.L.* Forbidden Archeology: The Hidden History of the Human Race. — San Diego, 1996.
- Halle U.* Externsteine // Voelkisch und national: zur Aktualität alter Denkmuster im 21. Jahrhundert (Uwe Puschner, Hrsg.). — Darmstadt, 2009. — S. 195—213.
- Feder K.L.* Frauds, myth and mysteries. Sciences and Pseudoscience in Archaeology. — New York, 2008.
- Gadjiev M., Kohl Ph. L., Magomedov R.G.* Mythologising the Remote Past for Political Purposes in the North Caucasus // Caucasus Paradigm (Anthropologies, Histories and the making of a World Area; eds. B. Grant and L.Y. Heckmann). — Berlin, 2007. — P. 119—141.
- Kohl Ph. L., Tsatskheladze G.R.* Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology in the Caucasus // Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology (ed. Ph. Kohl, C. Fawcett). — Cambridge, 1995. — P. 149—174.
- Jones S.* The Archaeology of Ethnicity. Constructing identities in the past and present. — London; New York, 1997.
- Mundhenk J.* Forschungen zur Geschichte der Externsteine. — Lemgo, 1980. — Band 1.
- Raczkowski W.* «Drang nach Westen»? Polish archaeology and national identity // Nationalism and archaeology in Europe (ed. M. Díaz—Andreu & T. Champion). — London, 1996. — P. 189—217.
- Rassamakin Ju.* Die Archäologie der Ukraine: vom «entwickelten Sozialismus» zur «Selbstständigkeit» // Archäologien Europas. Geschichte, Methoden und Theorien. — New York; München; Berlin, 2002. — S. 271—282 (Tübingen archäologische Taschenbücher. — Band 3).
- Shnirelman V.* From internationalism to nationalism: forgotten pages of Soviet archaeology in the 1930s and 1940s // Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology (ed. Ph. Kohl, C. Fawcett). — Cambridge, 1995. — P. 120—138.
- Silberman N.A.* Between Past and Present: Archaeology, Ideology and Nationalism in the Modern Middle East. — New York, 1989.
- Wiedemann F.* Rassenmutter und Rebellin: Hexenbilder in Romantik, völkischer Bewegung, Neuheidentum und Feminismus. — Würzburg, 2007. — S. 195—199.
- Wiwjorra I.* German archaeology and its relation to nationalism and racism // Nationalism and archaeology in Europe (ed. M. Díaz—Andreu & T. Champion). — London, 1996. — P. 164—170.

Надійшла 18.09.2010

Я.П. Гершкович

ПСЕВДОАРХЕОЛОГИЯ НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ: НЕОСОЗНАННАЯ ОПАСНОСТЬ

Лженаука и лжеученые особенно активны накануне и при смене экономических, политических, идеологических и, в целом, мировоззренческих реалий. По всему постсоветскому пространству «демифологизация» произошла быстро, но процесс становления новой мифологии и создания новых систем идеалов и ценностей продолжается

и вполне может оказаться бесконечными. Образовалась брешь, которая начала стремительно заполняться спекуляциями на исторические темы. Некритическое использование археологических данных приводит к опасной политизированной интерпретации удаленного прошлого и националистическому мистицизму.

Археологи бывшего СССР к нашествию псевдоархеологии явно не готовились, а возникла она здесь, особенно ее этноцентристское направление, не на пустом месте. В настоящее время объективно сложилась ситуация, очевидно близкая к Германии конца 19 в., когда после ее объединения имело место беспрецедентное увеличение популярной и псевдонаучной литературы, нередко антисемитской и одновременно неоязыческой, антихристианской направленности.

Всегда и везде в основе псевдоархеологии было крайне упрощенное понимание древних культурно-исторических процессов и убеждение в легкости «прочтения» археологических данных, используемых для их реконструкций. Частая поливариантность толкования последних предоставляет широкие возможности для выдвижения самых фантастических и невероятных «гипотез» и «теорий». И в естествознании, и в археологии степень лженаучности может определяться произведением двух множителей: степени невежества и уровня претензий.

Ya.P. Hershkovych

PSEUDO-ARCHAEOLOGY IN THE POST-SOVIET AREA: UNREALIZED DANGER

False-science and false-scholars are especially active in the periods of change of economic, political, and ideological transformations and, in general, of transformations of world views. «Myth-unmaking» has occurred quickly throughout the post-Soviet area, but the process of making the new mythology and creation of new systems of ideals and values is ongoing and perhaps can turn to be endless. A gap appeared which started to be promptly filled by speculations on historical themes. Non-critical use of archaeological data leads to the dangerous politicized interpretation of the past and to nationalistic mysticism.

Archaeologists of the former USSR clearly were not ready to invasion of pseudo-archaeology, which did not arise here, especially its ethnocentric course, out of nowhere. The current situation is objectively close to the one in Germany at the end of 19th c., where after the unification of the state, popular and pseudo-scientific literature, often anti-Semitic and at the same time with neo-pagan, and anti-Christian turn, increased unprecedentedly.

Extremely simplified understanding of ancient cultural and historical processes and the belief in easiness of «reading» of archaeological data used for their reconstructions have always been and in the care of pseudo-archaeology everywhere. There are often many versions of interpretation of archaeological data, and that provide ample opportunities for promotion of the most fantastic and improbable «hypotheses» and «theories». Both in natural sciences, and in archaeology the degree of pseudo-science can be defined as the product of two factors: a degree of ignorance and the level of pretensions.